

Радојко Николић

Ђаци

**„Бијег баче као роса,
покоси ме смртна коса”.**

На сеоским надгробним споменицима западне Србије забележена су звања и занимања сеоских житеља. На њима су уписани домаћини, председници, кметови, писари, рабације, дунђери, ковачи, трговци, трговачки помоћници итд. Са појавом првих сеоских ђака појавили су се споменици са записима који чувају успомену на њихово кратко ђаковање. На надгробницама умрлих ђака почесто су урезиване витке ђачке фигуре са смерним крупним очима и танким, у озбиљност скупљеним, уснама, а још чешће симболи ђачког живота: књиге, мастионице, пера и ђачке торбе.

Најстарији записи о ђацима појавили су се крајем прве владавине кнеза Милоша. Ти су записи изузетно ретки јер је то било време кад у Србији, како каже Вук Караџић, ни у сто села не беше једна школа. Тада се још увек писменост стицала у тамни манастирских зидина. Није нимало чудо што се два ђака из тог доба објавише на нагробним плочама у порти манастира Никоља под Кабларом. Један од њих беше световњак, а други се за пострижника спремао. Први је умро тек што је бекавицу и псалтир почео да сриче. На малој плочи од белог мермера уписано је: „Зде почивајет раб бж Тома Филипович, ђак от села Горевнице. Поживе 10 лета, а престаи се мц марта 11.1838. лета.” Други је био прави калуђерски ђак. Дошао је из Субјела да у манастиру за цео век остане. На његовој плочи је урезано: „Зде положено јест тело блажено почившаго раба божијего Спасоја Јовановића, ученика(а) сшченојеромонака Исаије Поповића. Родио се јесу у селу Субјелу и поживи 16 лета, а престаи се јануари 1839. г. лета”.

Од средине 19. века јављају се и споменици ученицима богословских наука. Ученика Светог писма, који су се спремали за живот под мантијом, беше тада

врло мало па се у надгробним записима ретко и помињу. У једном се запису каже да је Максим Јовичић из Лиса, који је умро у шеснаестој години 1858. године, био „трудољубиви ученик светог писма”. За Вичанина Димитрија Милекића не зна се да ли се учећи Свето писмо спремао за свештеника, пошто је касније постао кмет, председатељ и депутирац. Димитрије сам, у камену, казује: „Родитељи ме Свјато писмо дадоше учити. Књигу добро сам изучио, па јошт и друге визикусне науке приљезно вручио...” Димитрије се књизи учио почетком тридесетих година. У којој школи или манастиру не зна се. Да ли је он свету књигу савлађивао у овчарско-кабларским манастирима или у некој школи у Београду или Крагујевцу? Још већа загонетка где ли је Димитрије могао да учи „визикусне науке” и шта оне заправо, значе. Подразумевали се под њима искључиво медицинска струка или је то, можда, назив за све науке профаног типа, оне које не проучавају свете, богословске ствари.

У неколиким записима поменути су Ђаци самоуци. Они што су Ђаковали по планинама трчећи за овцама и говедима, а у школу никад нису ни завирили. Дељајући зову за пуцаљке и свирале, они су под пазухом носили прве књиге тек забукварене Србије. Неки од тих самоука су и ишли у школу, а опет им је остао назив самоук, ваљда зато што су више код куће радили, нередовно или врло кратко уз учитеље бивали. На једном споменику у Видови уписано је „самоук Ђак”. На књизи урезаној на надгробник деветогодишњем Војиславу Стефановићу из Сирче ушпицано је ситним словима: „Самоук, знао писати и читати”. Са споменика самоука из Пријевора дозива се: „О мили роде, прочитај спомен овај мог Ђачког кратког века, где почива Воислав, син пок. Перише Маркешевећа из Пријевора; самоук од своје природе...”

На споменицима се понекад уписивало да су умрели школници били добри Ђаци. Најбољи Ђаци, одликаши, били су чувени и цењени међу сељацима. Нарочито у она времена када су Ђаци били права реткост, а тада их већина беше добрих, јер су ипак само одабрана деца ишла у школу. Те је Ђаке требало и у епитафима похвалити. Као што су се зрели људи поносили својим богатством, карактером и поштењем, тако су се Ђаци једино могли „прсити” успехом, знањем у школи. Најбољи ученици морали су и на споменицима да буду најбољи. Одличан другачић Никит Никитовић из Тучкова добио је за одличан успех књигу као награду па му је на споменику урезана књига са натписом на њој: „На дар добреме Ђаку”. На споменику Милоша Циврића из Кушића уписано је: „Он је у школи био добар и признат Ђак.” Епитет „признат” значи: свима познат као добар, осведочен одликаш.

Сви су му морали у селу признати да је први, најбољи. Радован Бајових из Прилика је „три гимназије превозкодно свршио”. Превозкодно значи одлично, и примерно. Божидару Протићу из Субјела, ученику шестог разреда гимназије, уписано је на надгробник: „Он је био одличан ђак”, а Милосаву Маћићу из Папратишта: „Милосав је био одличан ђак II раз. чач. гим. назије.”

По
ве
ба

Нађоше се и два споменика Ђацима цензорима. Цензори су били најбољи Ђаци, пораснији од осталих и духом и телом. Они су замењивали учитеља у одсутности, умиривали и подучавали своје другове. Част је било бити цензор па су се родитељи њима хвалили. Један цензор је био из Пријевора, а други из Трбушана, а оба су цензоровали у миоковачкој школи, једној од најстаријих у чачанском крају. Са пријеворског гробља дозива мајка цензора Танасија: „О мили роде, прочитај спомен гди почива Танасије Радовановић, бивши цензор школе миоковачке, а на жалост своје мајке у 18-стој г. престави се у вечност 26. јануара 1871. г. А спомен подиже му мајка Иконија и сестра Марија јего.” Две године после Танасија умро је цензор Добросав Крстовић, Трбушанац. На Добросављавом обореном и преломљеном биљегу једва се разазнаје: „Добросав поживи 15 г., цензер III раз., умре 1873. г . . .”

Бачки споменици се готово искључиво односе на Ђаке основце, других Ђака у 19. веку у нас није готово ни било. Ти Ђаци се различито називају. Најчешће као ђак, а напореда с њим и ученик, само знатно ређе. Осим ова два назива једном се помену „књигоученик” (1862), а једном „учељак” (1886). Ови ученици су били најписменије главе Србије, јер до половине 19. века у селима скоро није ни било писменог човека! Ко је знао како било да чита и пише сматран је за учена човека. У то време је сваки основац био „високоучен”! Зато је на споменику четрнаестогодишњег основца Андрије Ђусловића из Прислонице, који је умро 1850. лета, уписано: „Овде почива тело младог и високоученог Андрије . . .”

Младој српској држави нису биле довољне само основне школе па је тридесетих година почела да оснива и школе вишег реда. Зато су се на гробљима Србије појавили и споменици Ђацима средњих школа. Најстарији су записи о Ђацима крагујевачке гимназије. Већ половином века у епитафима се помињу ученици „гимназије крагојевачке”. Године 1859. умро је јуноша Милош Сарић, „ученик III разреда гимназије крагујевачке” (Заблаће), а 1865. Данило Вељовић из Мрсаћа, „бивши ђак Iве гимназије у Крагојевцу”. На Даниловом споменику се нагласи „прва” гимназија, јер је заиста, гимназија у Крагујевцу била прва у Ср-

бији. Основана је 1833. године, шест година пре прве београдске гимназије. У запису на негришорском гробљу Антоније, син Јанка Молера, говорећи о свом школовању каже: „Ја се од детињства мог одам к науци и учим у Крагујевцу науке . . .” Није најјасније да ли је Антоније учио науке само у гимназији или можда мислио и на Лицеј, који је у Крагујевцу био отворен претпоследње године Милошеве прве владавине.

Крагујевац је, у почетку, био најважнији гимназијски центар за ђаке са подручја западне Србије, али су нешто касније и Чачак и Ужице са својим полугимназијама, а затим гимназијама, привлачили приличан број ученика. У епитафима у којима се не наглашава у којој се гимназији учили не може да се препозна у ком се од ова три града школовало. Једино се по близини родног села ученика неком од ових градова може претпоставити где су школу похаћали. Тако се за Петра Сокића из Липнице, сина „господина капетана“, који је био „ученик прве класе гимназије“, може тврдити да је школу учио у Чачку, а за Тиосава Смиљанића из Љубиша (1863), који је завршио „4 основна разреда гимназије“, у Ужицу. Чачанска гимназија се изричито помиње тек од последње деценије 19. века, а помен ужичке гимназије не нађосмо ниједном. У Ртарима је 1891. године умро Милан Недовић, „ђак II-ог разреда чачанске гимназије“, а следеће године Миладин Лазовић из Миоковаца, кога „изненадно смртна судбина изведе из скамлије III-ег разреда чачанске гимназије од 17. г. свог живота”.

У једном епитафу из 1855. године помену се школовање у Београду. У гробљу у Приликама уписано је на једном здепастом и већ прилично у земљу утонулом драгачевском пешчару: „Знак овај показује благонадежног ученика Радована Бајовића који је три гимназије превасходно свршио, а у четврту ступио. При овим наукама умре у Београду. Погребен 1 г. октомбра 1855. год. у 20-тој години, у убавој младости својој. . .”

Осим гимназијалаца у надгробним записима се помињу и ученици неких других средњих и виших школа. Наилази се, поретко, и на имена полазника пољопривредних, „земљоделичких“ школа. На споменику Димитрија Јовићевића из Лорета уписано је: „Он је свршио после основне и земљоделску школу првоосновану у Топчидеру године 1852.“ На неколико споменика из прве деценије овог века помињу се винодељско-воћарска и ратарска школа. У Гугљу је 1914. године умро један „свршени ђак винодељско-воћарске школе“, а у Грдовићима, 1915, један „бивши ђак ратарске школе“. На гробљу у Вирову нађе се, очигледно погрешно и неадекватно названа, некаква „француска“ школа. Радомир Бирјаковић је умро

По
в
с
а

1927. године „као ђак француске школе у Чачку“. Ученици учитељске школе помињу се нарочито између два рата, а ученици осталих средњих школа: техничке, економске, медицинске, појавише се тек после последњег рата.

Полазници високих школа појавили су се, такође, између два рата, а посебно после последњег рата. То су студенти неког од београдских факултета. Из 19. века најбосмо само на два студента који су студирали у иностранству. На споменику у Турцији уписано је да је Јанићије Достанић био „бив. професор великих школа и школски друг г. Николе Пашића“. Јанићије је студирао у Швајцарској, на диришкој политехници, и постао касније професор Велике школе у Београду. На прелазу векова студирао је у Бечу, као државни питомац, Војислав Марковић из Ужица, на чијем споменику пише да је умро 1903. као „свршени студент бечке културне технике“.

Ученици средњих школа су много коштали родитеље. Родитељи су морали, на даљину, у Ужице, Чачак, Краљево, да шаљу новац и намирнице. Зато се, ако такав ученик умре, сматрало да је родитеље и оштетио, осим што их је ожалостио. И на понеком споменику умрли ђак се „извињава“ родитељима што им је новац узалудно потрошио. Учитељац Лука Ружић из Паковраћа, жалећи што напушта диван, премиан свет, саопштава своју „кривицу“:

„Родитеље рано узвијелих,
школу учих, НОВАЦ ИМ ПОТРОСИХ —
смрт немила живот ми угаси.“

У записима се готово увек наводи у ком је разреда ученик умро. Уз године старости увек се наводио и школски „стаж“. Основцима неизоставно, гимназијалцима такође. Гимназијалци су обично завршавали четири разреда, што упућује на чињеницу да су прве гимназије у Србији биле четвороразредне, полугимназије. Поменути Радован Бајовић из Прилика је „три гимназије превозодно свршио“, а Тиосав Смиљанић из Љубиша завршио је „4 основна разреда гимназије“. Владимир Радисавчевић из Качулица био је „на наукама и свршио 4 раз. осн. школе и 4 гимназије“ (1894).

Запажа се да су ђаци били прилично стари за данашња мерила. На основу разреда и година старости лако се уочава да су у 19. веку ђаци били по три до шест година старији од данашњих својих вршњака по школи. Основци беху стари чак и до осамнаест година! Лазо Брковић, „учењак школе основне“ из Теочина, умро је 1886. године у осамнаестој години! Срећу се често записи да је првак био у једанаестој години, трећак у петнаестој итд. Уколико се приближавамо савремености, године се све више усклађују са годи-

нама данашњих ученика. У 19. веку школе су биле тако ретке да су Ђаци морали покаткад до школе да препешаче и по петнаестак километара само у једном правцу. Зато су сеоска деца морала да сачекају да добро поодјачају и одвркну да би могла свакодневно да преваљују дуге гудураве планинске стазе до школе. И гимназијалци су такође били „престарили“ за данашње појмове. Поменути Радован Бајовић тек је у четврти разред ступио, а имао је двадесет година! Ратрац Милан Недовић је био у другом, а Миоковчанин Миладин Лазовић у трећем разреду, а оба су умрла у седмнаестој години. Први је „каснио“ шест, други пет, а трећи четири године.

Видесмо да се за гимназијалце почесто саопштавало у којој су гимназији учили. Тако се, понекад, и за основце каже у ком им се селу школа налазила. Место школе се најчешће обележавало присвојним придевом. За Тихомира Јовичића из Граба каже се да „изучи основну школу тијањску“, а за Димитрија Вујовића из Трнавe да је био „ученик из школе трнавске“. Школа у Тијању је једна од најстаријих школа у доњем Драгачеву. У њу су ишли ученици из пет-шест драгачевских села све до првог светског рата, па и касније. Школа у Трнави је радила већ половином прошлог века, што се сазнаје и са споменика поменутог Димитрија који је, као Ђак, умро 1848. године. Богољубу Обрадовићу из Самаиле уз место школе помену се и име учитеља код кога је учио. Богољуб је „свршио 4 разреда основне школе самаилске код г. учитеља Аврама Анђушића из Самаиле“ (1902).

На Ђачке споменике урезивани су почесто симболи Ђачког живота: таблице, легиштери, мастионице, пернице, књиге, торбе. Таблице и легиштери су нешто ређи, мастионице и пернице такође. Књиге су, међутим, толико честе да их готово има на сваком Ђачком споменику. Те књиге би се могле поделити у две групе: књиге-уџбеници и књиге-уопште. Од уџбеника се најчешће сусрећу буквари и читанке, буквари нарочито. Од осталих уџбеника нашло се само неколико рачуница и геометрија. Оне су урезиване, свакако, само добрим рачуницама, математичарима. Те књиге урезиване су обично на бокове споменика, при врху, одвојено од текста епитафа, али су понекад приказиване и у руци. Држе их испружене деснице међу прстима, отворене, раскрыљене. На њима је покрупним словима уписано: „буквар“, „читанка“, „читанчица мала“, „рачуница“, „геометрија“ итд. На књигама — „уопште“, неуџбеничким, срећу се две групе записа. На једнима је уписано да су те књиге припадале по којим Ђацима („Књига Борђева“, „Ова књига ученика Богосава“), а на другима у ком је разреду био умрли ученик („Ђак II разреда“, „Ђак III разреда гимна-

зије“). Осим ових срећу се књиге, а њих је понајвише, на којима су исписиване разне етичке, философске и религиозне сентенце, али о њима овом приликом нећемо говорити, јер се оне не налазе само на бачким, већ и на споменицима осталих, махом писмених, покојника.

По
в
љ

На неколико надгробника је убележено шта су постали они који су били на вишим наукама. Половином 19. века могло се постати поп или учитељ са четири разреда гимназије. Државни чиновник такође. За практиканта није требало ни толико. Трбало је бити колико-толико писмен па да се успешно обављају послови среских и општинских писара. Димитрије Јовићевић из Лорета је 1852. године завршио земљоделску школу у Топчидеру, а следеће године је постао учитељ у Тучкову! На споменик му је урезано: „Постављен за учитеља 1853. године у школи тучковачкој.“ Антоније Протић из Негришора постао је поп, а учио је педесетих година гимназију у Крагујевцу и војну школу у Београду. Нека сам Антоније о томе казује: „Ја се од детињства мог одам к науци и учим у Крагујевцу науке па и у Београду војну школу. После би произведено од духовне власти да се запозим на парохију мога брата Јосифа“ (1862). Владимир Радосавчевић из Качулица, „који је бијо на наукама и свршио 4 раз. осн. школе и 4 гимназије доби за практикан(т)а у Краљеву, срезу жичком“ (1894).

По народном схватању напоран умни посао штети здрављу. По овом схватању учење је врло мучан и тегобан рад који одузима снагу и исцрпљује организам. На бачким споменицима се среће и наивно веровање да од многог учења може да се оболу и умре. Умрли Милосав Маћић, раније поменути одличан ученик чачанске гимназије, казује са свог споменика:

„Школу почек учити
и мали се мучити.
Бијаг баче као роса,
покоси ме смртна коса,
не пожали што сам роса.“

Од велике науке умро је и студент „бечке културне технике“ Ужичанин Војислав Марковић. Он је подлегао због даноноћног напрезања „да сазна закон вечне истине“, због посла „обима силна“. На споменику му се чита:

„Обдарен умом ретке бистрине,
опијен науком и њеном моћи,
да сазна закон вечне истине
читаше дању, читаше ноћу.
Ал томе посла обима силна
подлеже здрављем, живот изгуби. . .“

Са неких бачких споменика дозивају се баци да сврате код својих умрлих врника, да их се сете и ус-

помене на ђачки живот оживе. Родитељи Косте Мирсавића из Мрсаћа, са споменика, дозивају другове свога сина:

„Сврати, ђаче, и прочитај
и за Кола увек питај,
јер и он је ђаче био,
под земљу се сада скрио.“

Школски другови се призивају на последњи опроштај. Десетогодишња ученица се поздравља са својим друштвом: „Збогом остајте, драги ђаци, лепо друштво!“ Опраштања умрлих ђака увек су болно жаловита. Нарочито је дирљив напис у коме ђак жали што се занавек одваја од другова и тек започету науку прекида. У крстачком гробљу, првачић Радоје Станчић ганућиво се обраћа милој дружини:

„О ђачка мила моја дружино
сећајте се тужне 1900. године:
како велика судбина дође
и нас миле другове поразваја
и мене на вечност себе призва,
а не би од Бога судбина
да заједно школску науку свршимо!“

Полазак у школу био је велики доживљај за децу и родитеље. Родитељи су једва чекали дан да дете одведу пред школска врата. Међутим, нека се деца никад не забацише јер помреше непосредно пред полазак у школу. У том случају ти несубјени ђаци квалификовани су у епитафима као будући, могући, ђаци. Жеља родитеља остала је на споменицима, жеља да имају ђака. Они узраст детета нису мерили само календарском зрелошћу него и његовом дораслошћу за школу. Са споменика се јавља уснули седмогодишњи дечак:

„Време дође да у школу идем,
ал Бог рече да у гробу трунем.“

У Горњој Гореvници је на споменику осмолетног Гојка Ракановића уписано да „отац Чедомир и мајка Миљана свог сина Гојка сарањују, његова врста у школу се потражује“. Гојкове вршњаке је, почетком овог века, сеоски пандур у школу потраживао, а Гојко, уместо на школска врата, закуца на капију вечне куће.

Жалост за умрлим младим особама, за децом нарочито, велика је и превелика. Родитељи су у том случају окривљивали и проклињали и Бога, и судбину, и смрт, и гроб. Али, као да је жалост за ђацима била највећа. Умрлог ђака, изгледа, нису жалили само родитељи, већ и цело село, пошто се „књигоученик“ у селу, као реткост и изузетност, много ценио. Зато се сада на гроб и смрт баца и посебна кривица. Па како су могли невини ђачиће да усмрте и да им прекину тек започет нови живот? Како да не чују родитељске

По
ве
ља

молбе и преклињања? Родитељи из Дучаловића се молећиво и заповедно обраћају гробу: „Тужни гробе, стани, не зароби ћака првог разреда!“ Родитељи из Врана су оптуживали и нападали злу смрт, јер им однесе милог првачића: „Смрт пакосна, сузе је умолити не могуће, већ нам узе из наручја ћака првог разреда школе, Станишу.“

За време првог светског рата неке сеоске школе нису радиле па су многи који су у том времену стасали за школу остали неписмени. Једном младом покојнику остаде и у гробу жао што га ратно време спречи да књигу изучи. Покојник се жалио:

„Кад је био европски рат,
па остадо нешколоват.“

Занимљиво је напоменути да се готово сви бачки споменици односе на ћаке мушкарце. У 19. веку не набе се готово ниједан споменик некој ученици! То беше време кад је само мушка Србија полазила у школу, време када су они који су женско дете школовали проглашавани лудацима! Први споменици ћацима-девојчицама појавили су се почетком овог века, али и то доста ретко. Тек после првог светског рата они ће нешто више учестати. Иначе, најстарији помен женског ћака је из 1872. године. Те године је, у Трнави, умрла дванаестогодишња девица Бурђија Вујовић, на чијем је мермерном крсташу уписано: „Учила е I разред школе девојачке.“

У вези надгробних записа о ћацима треба нагласити да су се у западној Србији, насељеној Динарцима претежно ерског варијетета, писменост и учени људи много ценили. Ерски сељак је жудео за сазнањем па је зато међу Ерама, по тврђењу Цвијића, било највише самоука међу јужним Словенима. Да се писменост много ценила потврђују споменици на којима је као посебна вредност покојника истицано да је био писмен, да је знао књигу. Није онда чудо што је сељак овог дела Србије школовању деце придавао велику важност и што су гробља од Голије до Мораве са посебним нагласком помињала полазнике школа. Да су људи ерског типа били „писменији“ од Шумадинаца сведоче и надгробни споменици уопште. Кудикамо су писменији и речју и ликовном обрадом споменици у Драгачеву и около њега од споменика у рудничком Поморављу и централној Шумадији.

Записи на сеоским бачким споменицима западне Србије сетном су емоцијом обележили живот и умирање наших првих школника који су под пазухом, уз свиралу и чобански прут, носили и књигу да је, на пропланцима и утринама, за кравама и овцама, толкују и одгонетају. Они су одлично сачували жаловиту успомену на минула времена у којима је сеоски подмладак први пут у историји Србије почео да ступа у светове азбуком отворене.